

РОЗДІЛ IV

Історія філософії

УДК 159.923(477) Огієнко

Т. М. Ємець – кандидат філософських наук, науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Інтегративність українознавчих розвідок Івана Огієнка (філософсько-методологічний аналіз)

*Роботу виконано в Центрі українознавства
філософського факультету КНУ ім. Т. Шевченка*

Роботу виконано з метою розробки методологічних засад українознавства. У статті проаналізовано використання інтегративного підходу в українознавчих дослідженнях Івана Огієнка.

Ключові слова: українознавство, інтегративність, Іван Огієнко.

Ємець Т. М. Интегративность украиноведческих исследований Ивана Огиенко. Работа выполнена с целью разработки методологических принципов украиноведения. В статье анализируется использование интегративности в украиноведческих исследованиях Ивана Огиенко.

Ключевые слова: украиноведение, интегративность, Иван Огиенко.

Iemets T. M. The Integrative Character Ivan Ogienko's Ukrainian Science Approach. For the developing of the methodological foundation of Ukrainian studies, the author analyses the usage of integrative approach in Ivan Ogienko's scientific works.

Key words: Ukrainian studies, integrativity, Ivan Ogienko.

Постановка наукової проблеми та її значення. Українознавство як галузь наукового пізнання має недовгу історію, тому актуальною для нього залишається розробка методології. Одночасно із формулюванням об'єкта та предмета українознавчого дослідження значне місце посідають намагання напрацювати інтегративні засади дослідження, які важко уявити без використання загальнофілософських підходів до розуміння проблеми.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Розгляду методологічних засад українознавства присвячені численні роботи сучасних науковців, серед яких принцип інтегративності розглядається в дослідженнях Т. Воропаєвої, І. Грабовської, Я. Ісаєвича, Я. Калакури, П. Кононенка, В. Крисаченка, О. Мостева, В. Піскун, Л. Токара та ін. Тема ця залишається актуальною і для подальших досліджень.

Життєвий шлях та наукова спадщина І. Огієнка дають значний матеріал для українознавчих розвідок. Але не менш результативним може стати також дослідження методологічних засад наукового пошуку цього видатного діяча української культури. **Метою** статті є аналіз інтегративності українознавчих розвідок І. Огієнка.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Дискусія щодо об'єкта дослідження та завдань українознавства супроводжується виробленням концепцій, у яких запропоновано різні бачення українознавства – як комплексу наук про Україну; як системи концентрів; як науки про Україну як геополітичну реальність та про спільноти, що перебували на її теренах; як системну науку про локальні культурно-цивілізаційні спільноти тощо. Я. Ісаєвич писав, що зазвичай під поняттям «українознавство» розуміють сукупність знань про Україну та український народ, та, водночас, «термінами “українознавство”, “україністика”, “українські студії (українознавчі

студії)» окреслюють наукові дослідження з української тематики, які проводяться в межах окремих наук – історії, мовознавства і літературознавства, мистецтвознавства, етнології тощо» [5, 266].

На думку В. Піскун, проблемою є те, що «рух теоретичної думки в галузі українознавства як інтегративної науки не набув цілеспрямованого пошуку, зусилля ж науковців зосереджено, в основному, на окремих галузевих дослідженнях» [9, 7]. Цікавою є позиція В. Крисаченка та О. Мостяєва, які вважають, що «на сьогодні в українознавстві існує ціла низка підходів. Генетично воно вирросло на ґрунті еkleктичного об'єднання знань з різних наукових галузей стосовно цілісного об'єкта – України. Фактично можна стверджувати, що наукове українознавство кінця ХІХ ст. ґрунтувалося на такому підході. Але у збереженні такого підходу нині слід бачити чинник штучного гальмування розвитку українознавства» [7, 9].

Ускладнюється проблема розробки методології українознавства тим, що всередині України, на думку В. Піскун, з огляду на сучасні українські державотворчі процеси, всезростаючим є значення «гуманітарного знання як інструменту й засобу формування світогляду людей сьогодення й майбуття, громадян держави України, що мають певну усвідомлену картину світу через українське світобачення» [9, 5]. Адже українознавчі дослідження є не лише фактом сучасної української дійсності, а й значним націєтворчим чинником.

Але як галузь наукового пізнання українознавчі дослідження не можуть обмежуватися лише націєтворчими проблемами. Розвиваючи власну методологію та історію, ця наука може бути набагато кориснішою для українського культуротворення, аніж коли буде сфокусована лише на обслуговуванні ідеологічних проблем. Зокрема, виходячи на рівень світової науки, українознавство сприятиме входженню української спільноти до світового культурного простору.

Про внесок українознавства в ідеологію державотворення не шляхом продукування ідеологем, а опосередковано, поставляючи матеріал, фактаж для міфотворчості, пише Л. Масенко: «Лише створивши власний позитивний образ, народ усвідомлює себе господарем на своїй землі і передає у спадок наступним поколінням національну гідність і солідарність. Таким чином, державотворчий процес потребує певної міфологізації масової свідомості, активізації патріотичних почуттів, застосування у пропаганді державних цінностей високої риторики. Водночас, звільнення суспільства з-під впливу стереотипів догматичного мислення, які систематично нав'язував населенню радянський режим, потребує протилежних заходів, а саме деміфологізації свідомості. Збіг обох процесів у часі значно ускладнив українську ситуацію перехідної доби» [8, 37].

Саме українознавство як галузь наукового пізнання здатне сприяти подоланню цієї різноспрямованості державотворчого процесу в сучасній Україні. Наука «українознавство» – це новий погляд на факти української історії, подолання комплексу меншовартості, спадку тоталітаризму, зокрема шляхом повернення із небуття імен видатних діячів національної історії.

Одне із чільних місць у списку цих імен належить Іванові Огієнку. Як зазначає академік М. Жулинський, цей «вчений-державотворець», був автором понад півтори тисячі українознавчих праць з історії, культури, мовознавства, літературознавства, філософії, історії церкви. «Дослідження в галузі славістики, й зокрема обґрунтування у цьому контексті окремішності і самобутності української мови, культури в цілому, принесли йому ім'я і велич ученого світового масштабу» [3, 5].

Про актуальність досліджень життєвого шляху та поглядів І. Огієнка свідчать також і відверто нетерпимі оцінки його постаті деякими сучасними анти-українцями. Наприклад, О. Каревін з організації «Одна Родина» на сайті «telegrafua» намагається проаналізувати події із життя І. Огієнка з точки зору великодержавного російського шовінізму, про який свідчать вислови, подібні до «сепаратистское общество “Просвіта” (Просвещение)» [6]. В І. Огієнка, якому пощастило unikнути перебування на радянській території, можна знайти чимало відвертих антиросійських висловів. Але сучасному українофобу немає потреби аналізувати погляди українського націоналіста. Завдання О. Каревіна полягає в якомога брутальнішому паплюженні прагнення І. Огієнка до українськості. Зазначаючи, що перші його статті були написані російською мовою, О. Каревін не згадує про Емський указ, за яким протягом тридцяти років (1876–1905) діяла заборона на друк українських текстів. Не дозволялися театральні вистави, публічні декламації українською мовою. Українські книжки вилучалися зі шкільних бібліотек. Не можна було привозити до Російської імперії україномовні твори з-за кордону. В указі заборонялося навчання українською мовою, навіть учителів для південно-західних областей Російської імперії рекомендувалося набирати із росіян. Але після припинення дії указу І. Огієнко одним із перших перейшов на публікацію своїх творів українською мовою.

Сумною іронією є той факт, що російськомовну газету «Киевский Телеграф» у 1874–1875 рр. київська громада активно використовувала для пропаганди своїх українофільських поглядів [1, 70].

Спроби радянської влади очорнити ім'я І. Огієнка, а частіше, зовсім викреслити його із пам'яті, раніше робилися неодноразово. Зокрема, ще 23 березня 1950 р. розпочалося масове вилучення творів І. Огієнка з публічних і наукових бібліотек Галичини. А 31 квітня 1974 р. було видано наказ Головліту № 1-т, згідно з яким вилучено 14 лінгвістичних праць І. Огієнка з наукової бібліотеки Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН України. Ім'я Івана Огієнка було заборонено й у засобах масової інформації, навіть щодо згадування його в контексті [10].

На щастя, крім войовничих українофобів серед сучасних дослідників, чимало й українських патріотів. Одним із них є М. Тимошик, завдяки зусиллям якого Іван Огієнко «повернувся» в рідну Україну своїми творами та життєвою позицією. Навчаючись у радянському Київському державному університеті імені Тараса Шевченка (закінчив навчання на факультеті журналістики в 1978 р.), М. Тимошик не зрікся своєї українськості. І тому, отримавши можливість писати про заборонені в Радянському Союзі проблеми, став автором численних публікацій з історії українського друкованого слова, історії цензури в Україні, теорії та практики сучасної журналістики і книговидання. Закономірно, що М. Тимошик став першим лауреатом премії імені Івана Огієнка.

М. Тимошик наголошує, що в роботах І. Огієнка «чи не вперше у вітчизняній історіографії так глибоко, аргументовано, на конкретній джерельній основі показано, яка руйнівна сила методично, протягом століть спрямовувалася з імперських столиць Петербурга й Москви на знищення волі українського друку, придушення української культури в цілому. І. Огієнко одним із перших серед науковців, спочатку в «Українській культурі», а згодом і в історії «Українського друкарства» оприлюднив нечувані за своєю зверхністю й зневагою до цілого народу гласні й негласні документи минулої епохи – укази, розпорядження, циркуляри царського уряду про заборону українського друку, знищення українських книжок, виправлення українського правопису. Окрім того, він переконливо, аргументовано показав, як, незважаючи на всілякі утиски, заборони й переслідування, українське друковане слово пробивалося до народу, будило думку, піднімало його з колін» [10, 149].

Видатний організатор, державний, громадський, культурний і церковний діяч, редактор, видавець І. Огієнко був також і митцем – поетом, перекладачем. Не випадково саме І. Огієнкові, який досконало володів грецькою, латинською, церковнослов'янською, старосєврейською, польською, німецькою, англійською, всупереч надзвичайно складним життєвим обставинам випало здійснити один із найвагоміших внесків у сучасну національну культуру – реалізувати ідею перекладу та видання повного тексту Біблії українською мовою. Також закономірно, що саме одна з його поезій «Не питає, чого в мене заплакані очі...» стала народною піснею, дуже популярною на Поліссі. Але, як зауважує М. Тимошик, авторський текст, на відміну від переінакшеного ліричного народного, проникнутий патріотичним звучанням болю за рідний край [10, 166]. Такою ж гіркотою за долю рідної України та глибоким патріотизмом пронизані філософські поеми І. Огієнка «На Голготі», «Марія Єгиптянка», «Філософські містерії». Та біль і гіркота не позбавляли його наснаги активно боротися за українську державу, за національну культуру.

Формувався як учений І. Огієнко у видатного медієвіста, дослідника давніх українських текстів Володимира Перетца (1870–1935). Від нього І. Огієнко перейняв здатність зосереджуватися серед величезного масиву давньої української літературної спадщини на пам'ятках, що засвідчували національну українську належність, та навчився бути патріотом. І. Огієнко все подальше наукове життя послуговувався методологією, виробленою «Семинарием Русской Филологии» при Університеті св. Володимира, організованим В. Перетцем у 1907 р. І. Огієнко навчався в Київському університеті св. Володимира в 1903–1909 рр., спочатку на медичному факультеті, згодом на історико-філологічному факультеті.

І. Огієнко ще в 1905 р. починає писати наукові та літературні твори українською мовою. Активна наукова та громадська діяльність його проходила в київських виданнях «Громадська Думка», «Рада»; у товаристві «Просвіта». Із 1907 р., ще студентом Київського університету св. Володимира, він починає співпрацювати зі щойно утвореним Українським науковим товариством. Був коректором «Записок Українського наукового товариства в Києві», неофіційним редактором I–VI томів. Членом УНТ став із 1909 р.

І. Огієнко здатен був виборювати свою українськість навіть у роки самодержавства. Не дивно, що після знищення імперії його зусилля з відстоювання української самобутності значно посилю-

лися. Зокрема, він першим серед викладачів Київського університету св. Володимира ще у квітні 1917 р. перейшов на викладання українською мовою. Саме І. Огієнко у жовтні 1917 р. як член Ради новоутвореного Центральною Радою Міністерства освіти виступив з ініціативою заснування національного народного університету (Київський Український Державний Університет), на протипагу проросійському Київському університету св. Володимира. Згодом став там професором кафедри української мови, секретарем історико-філологічного факультету. Тоді ж він розробив новий курс лекцій щодо української культури. Його книгу «Українська культура» Генеральний секретар військових справ С. Петлюра доручив видати мільйонним тиражем із метою просвітництва у війську. Загалом протягом 1917–1918 рр. І. Огієнко видав близько 20 навчальних підручників і посібників для вивчення української мови школярами, студентами, військовими та чиновниками.

Зробив І. Огієнко визначний внесок і в унормування українського правопису, був одним із ініціаторів прийняття 17 січня 1919 р. Закону про державну українську мову в УНР, затвердження правописного кодексу для обов'язкового вжитку щодо української мови. І. Огієнко вважав, що «рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації» [4, 114].

Як державний діяч він працював міністром освіти, пізніше – міністром віросповідань в уряді УНР. Був одним з організаторів об'єднання ЗУНР і УНР, став Головним уповноваженим Ради Міністрів Української Народної Республіки для організації і проведення на Софійському майдані Києва 22 січня 1919 р. святкування Акту злуки Західноукраїнської Народної Республіки і Української Народної Республіки в єдину соборну Українську Державу. Успішно реалізував рішення уряду гетьмана П. Скоропадського 17 серпня 1918 р. про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Став його ректором. Зумів у вкрай несприятливих умовах відкрити богословський факультет, українську гімназію для дорослих, курси українознавства.

Після поразки української революції та вимушеної еміграції не змінив своєї активної патріотичної позиції. Хоча і не став учасником політичних рухів в українській діаспорі, але не припиняв активної українознавчої діяльності. З 1923 р. був членом Українського наукового товариства імені Шевченка у Львові. У 1925–1932 рр. – викладач Варшавського університету. Не полишав видавничої діяльності. У 1933 р. заснував у Варшаві науково-популярний щомісячник «Рідна мова», який виходив до 1939 р. У 1935-му заснував журнал «Наша культура» (виходив до 1939 р., був поновлений у 1946 р. в Лозанні–Парижі, згодом – у Вінніпезі з 1951 р.).

У 1940 р. І. Огієнко прийняв чернечий постриг, обравши церковне ім'я Іларіон у пам'ять про першого київського митрополита часів князя Ярослава Мудрого. Став архієпископом Холмським і Підляським Української автокефальної православної церкви, у 1943 р. – православним митрополитом. Така зміна життєвої позиції не була випадковою. Адже він у своїх українознавчих розвідках багато уваги приділяв дослідженню історії української церкви, починаючи від княжих часів. 13 січня 1918 р. на Соборі Української православної церкви 35-річний І. Огієнко виступив із доповіддю, де наголошував на відродженні, а не на створенні української церкви, підтверджуючи свої аргументи безцінними лаврськими стародруками. Наполягав не на українізації, а на дерусифікації, «відмосковленні» української церкви. Говорив про неканонічність приєднання української церкви до Московського патріархату.

І в чернецтві продовжував наукові розвідки з історії української культури та української церкви. У 1942 р. здійснив у Празі видання двотомної «Української церкви». У першому томі на основі першодруків досліджував становлення української церкви від часів Київської Русі до появи в 1581 р. Острозької Біблії: «Майстерним пером зрілого дослідника, прекрасного знавця першодруків з цієї проблематики виписані тут розділи, присвячені запровадженню хрещення українського народу, обґрунтуванню окремішності української церкви, характеристики церковних братств, а також реформаций у Польщі та Україні тієї доби» [10, 82]. У другому томі, досліджуючи долю української церкви після приєднання її до Московської митрополії в 1686 р., І. Огієнко показав історію знищення незалежної української церкви російською владою. На думку М. Тимошика, «це, по суті, ретельно відібрана хронологія політики російської імперії щодо нівеляції і знищення незалежності української церкви, переслідування українського духовенства, знищення української освіти» [10, 82].

Останні 25 років свого життя провів у Канаді, був обраний 8 серпня 1951 р. на Надзвичайному соборі у Вінніпезі першоієрархом Української греко-православної церкви в Канаді і митрополитом Вінніпегу. Крім пастирської діяльності, провадив наукову та педагогічну роботу. За його участю

було реорганізовано богословський факультет Манітобського університету, тепер там навчають православних священників для українських громад по всьому світу.

Науковець-патріот, організатор-державотворець, митець І. Огієнко протягом усього життя демонстрував яскраве поєднання наукового вишколу та організаторських здібностей із послідовним патріотизмом. Його діяльне українознавство стало містком між культурницьким етапом націєстановлення в XIX ст., коли накопичувався етнографічний матеріал, та XX ст., коли українськість активно впроваджувалася в суспільну свідомість українців діаспори, а згодом, на початку XXI ст. – і громадян незалежної держави Україна.

Вагомий внесок І. Огієнка в методологію наукового пошуку зумовлений тим, що він, досліджуючи мовознавчі та культурологічні проблеми, завжди перебував на пограниччі наукових напрямів. Працював і як філолог, і як архівіст, і як історик, і як богослов. Завжди прагнув до комплексного аналізу конкретних фактів у національній історії. Ставив собі за мету глибоке різностороннє дослідження для досягнення реальної багатоманітної дійсності, на відміну від класичної наукової традиції, коли інтеграція сприймається як можливість сукупного знання про ціле.

Саме патріотична націоналістична позиція стала для І. Огієнка тим інтегруючим чинником, який дав можливість по-новому інтерпретувати факти української історії, раніше вже потрактовані в рамках великодержавної шовіністичної російської історії. Величезний обсяг накопиченої в XVII–XIX ст. українознавчої інформації потребував нових синтезуючих узагальнень. І. Огієнко зміг поєднати українофільську позицію захоплення національною культурою з активною позицією українського націоналіста.

Наукова спадщина І. Огієнка налічує десятки ґрунтовних масштабних досліджень. Серед них «Історія українського друкарства: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII в.» (Львів, 1925), у якій досліджено і історичні, і регіональні особливості друкарства, про що свідчать розділи: «Білорусько-українське друкарство», «Друкарство на Галицькій землі», «Друкарство на Волині», «Друкарство на Київщині», «Друкарство Чернігівське», «Друкарство Подільське», «Друкарство на інших землях Східної України», «Друкарство у слов'янських народів», «Друкарство інших національностей».

Роботи І. Огієнка базувалися на розшуку та дослідженні стародруків – пам'яток давньої української писемності. Крім аналізу самих текстів, він досліджував також і обставини їх появи та існування. Наприклад, «в розвідці “Загублений крем'янецький стародрук: “Синод луцький 1638 р.”» (Варшава, 1931) вчений робить своєрідний історичний екскурс в історію закладання друкарень на Волині у першій половині XVII століття». А в роботі «Загублена українська грамота половини XV віку: Палеографічно-лінгвістичний нарис» (Львів, 1935), досліджуючи переміщення грамоти з архівів Кракова в 1765 р. до Варшави, потім у 1794 р. до Петербурга, Москви, у 1924 р. до Польщі, «через лінгвістичний аналіз, базуючись на порівняльному методі дослідження, професор Огієнко переконливо доводить, що мова грамоти – західноукраїнська мова XV ст., в якій багато рис живої, розмовної» [2].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Активний дієвий націоналізм дав змогу І. Огієнку застосовувати історичний метод у філологічних розвідках для виокремлення суто українських наголосів та слововживання і для подолання великодержавних стереотипів російської історії, і для зосередження на суто українській історії. Вивчення давніх писемних пам'яток через виокремлення вживання особливостей живої української мови дало досліднику можливість підтвердити українську належність цих документів та діячів, які їх створювали. Це стало можливим завдяки виокремленню зв'язку елементів досліджуваних текстів із достовірними історичними подіями та особливостями сучасного мовлення певних територій. Підхід І. Огієнка показує зв'язки мовленнєвих філологічних структур із середовищем їх реального слововживання, тобто орієнтований передусім на взаємозв'язок у просторі. Але такий підхід дозволяє І. Огієнку зосередитися також на проблемах націєстановлення як процесу, що перебував під жорстким контролем царської влади в Російській імперії. Об'єднання просторового та процесуального підходів дало змогу І. Огієнку досягнути вищого ступеня українознавчого аналізу, а саме – досліджувати особливості українськості як цілісного феномену. Крім того, і сама життєва філософія І. Огієнка є цінним матеріалом для досліджень у сучасному українознавстві.

Список використаної літератури

1. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : [навч. посіб.] / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
2. До 130-річчя від дня народження І. І. Огієнка (1882–1972) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sofiynist.donntu.edu.ua/kalendar/2012/january/ogienko.html>
3. Жулинський М. Г. Передмова / М. Г. Жулинський // Тимошик М. С. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, редакторській та видавничій діяльності : монографія / М. С. Тимошик. – К. : Заповіт, 1997. – С. 5–6.
4. Іларіон, митрополит. Книга нашого буття на чужині / Іларіон (Іван Огієнко). – Вінніпег : Українське Наукове Богословське Товариство, 1956. – 170 с.
5. Ісаєвич Я. Українознавство – україністика – українські студії: термінологія, обсяг, суспільний контекст / Ярослав Ісаєвич // Покликання університету : зб. наук. пр. / відп. ред. О. Гомілко. – К. : РІА «Янко» ; Веселка, 2005. – С. 266–278.
6. Каревин А. Долгий путь Ивана Огиенко [Электронный ресурс] / Александр Каревин. – Режим доступа : <http://telegrafua.com/social/12683/>
7. Крисаченко В. С. Україна: природа і люди / В. С. Крисаченко, О. І. Мостяєв. – К. : НІСД, 2002. – 492 с.
8. Масенко Л. Т. Мова і політика / Л. Т. Масенко. – К. : Соняшник, 1999. – 100 с.
9. Піскун В. Українознавство в системі вищої освіти України: проблеми, підходи, перспективи / В. Піскун // Українознавство в системі вищої освіти : зб. наук. пр. – К. : ВГІ НАОУ, 2001. – С. 5–13.
10. Тимошик М. С. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, редакторській та видавничій діяльності : монографія / М. С. Тимошик ; передм. М. Г. Жулинського. – К. : Заповіт, 1997. – 231 с.

Статтю подано до редколегії
10.09.2012 р.

УДК 165.9

С. С. Пхиденко – кандидат філософських наук, професор кафедри філософії та релігієзнавства Волинського національного університету імені Лесі Українки

Логіко-філософські аспекти комунікаційних процесів в індійському брахманізмі і буддизмі*

Роботу виконано на кафедрі філософії та релігієзнавства ВНУ ім. Лесі Українки

Статтю присвячено аналізу логіко-філософських аспектів комунікаційних процесів на прикладі повчань давньоіндійської даршани нья і пізнього буддизму. Висловлено думку, що теоретичні основи кумутативної логіки були закладені у Стародавній та Ранньосередньовічній Індії та забезпечували належний рівень гносеологічних, епістемологічних, евристичних, логіко-семантичних функцій комунікації.

Ключові слова: комунікація, види комунікації, логічні механізми комунікаційних процесів, комунікативна логіка, комунікативний умовивід (амумана), логічні причини поразки під час дискусійної комунікації.

Пхиденко С. С. Логико-философские аспекты коммуникационных процессов в индийском брахманизме и буддизме. Стаття содержит анализ логико-философских аспектов коммуникационных процессов на примерах учений классической даршаны нья и позднего буддизма. Обосновывается мысль, что теоретические основы коммуникативной логики были заложены в Древней и средневековой Индии с целью обеспечения надлежащего уровня гносеологических, эпистемологических, эвристических, логико-семантических функций коммуникации.

Ключевые слова: коммуникация, виды коммуникации, логические механизмы коммуникационных процессов, коммуникативная логика, коммуникативное умозаключение (амумана), логические причины поражения в ходе дискуссионной коммуникации.

© Пхиденко С. С., 2012

* Стаття заснована на матеріалах виступу на Міжнародному науково-практичному семінарі «Проблеми комунікації у параметрах соціокультурної ідентичності» 23 березня 2012 р. (м. Луцьк).